

dos. Rəfiqə İsayeva
ADU

ŞİFAHİ FRANSIZ NİTQİNƏ XAS OLAN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Açar sözlər: *segment, supersegment vahidlər, anşenman, lyezon, vurğu, intonasiya.*

Key words: *segment, supersegmental units, anshenman, lezone, stress, intonation.*

Ключевые слова: *сегментные, суперсегментные единицы, сцепление, связывание, ударение, интонация.*

Şifahi fransız dili özünə xas xüsusiyyətləri ilə digər dillərdən, o cümlədən Azərbaycan dilindən dəfərlənir. Mövcud fonetik ədəbiyyat və tədqiqat işlərinin araşdırılmasından belə qənaətə gəlmək olur ki, şifahi fransız dilinin fonetik xüsusiyyətləri ilə bağlı dilçilər arasında fikir ayrılığı yoxdur. Belə ki, segment vahidlər səviyyəsində 15 sait və 20 samit fonem fərqləndirilir. Supersegmentvahidlərə isə intonasiya, vurğu, heca və s. daxil edilir. Lakin şifahi fransız nitqi üçün səciyyəvi olan əsas fonetik xüsusiyyətlər məhz anşenman, lyezon, ritmik qrup və saitlərin mövqe uzunluğudur. Şifahi fransız dili bu fonetik xüsusiyyətləri ilə yazılı fransız dilindən fərqlənir. Şifahi fransız dilini yazılı fransız dilindən fərqləndirən digər xüsusiyyətlərdən biri də saitlərin tələffüzündə müşahidə olunan tendensiyalardır. Belə ki, şifahi nitqdə [D] burun saiti [C] burun saiti ilə, arxa sıra [A] saiti isə ön sıra [a] saiti ilə əvəz edilir: un, lundie və zinə [ICdi] eşidilir. Arxa sıra [A] ilə ön sıra [a] isə aparılan tədqiqatlara görə yalnız kontekst daxilində dil daşıyıcıları tərəfindən fərqləndirilir: la pête est prête. La patte du chien est blessée. Bu cümlələrdə müxtəlif orfoqrafiyaya malik pête və patte sözlərinin mənası tələffüzünə görə deyil, kontekstə görə anlaşılır.

Şifahi fransız dilinin digər xüsusiyyətlərindən biri də onun ritmik quruluşudur. Bu, heca bərabərliyi, vurğulu və vurğusuz hecaların əvəzlənərək ritm yaratması və onlar arasında sıx əlaqə və bağlılıq olması ilə əlaqələndirilir. Hər hansı söz daxilində vurğusuz hecaların eyni uzunluğa malik olması heca bərabərliyi anlamına gətirir. Məsələn, *four-ni-ture* sözündə -four və -ni hecaları vurğusuzdur və bərabər uzunluğamalıdır. Lakin son heca vurğulu olduğuna görə əvvəlki hecalardan güclü və uzun tələffüz edilir. Buna görə də şifahi fransız dilində nitqin üzvlənməsində ritmik vurğunun təşkilədiçi rolun dilçilər əsas amil hesab edirlər, çünki ritmik vurğu nitq axınının söz

qruplarına ayrılmasını təmin edir. Nitq axınının üzvlənməsində ritmik vurğunun rolunu müəyyənləşdirməklə yanaşı, dilçilikdə həmin qrupları təşkil edən söz və söz sərhədlərini də müəyyən etmişlər [2, 10].

M.Qrammon və digər diçilər sözlərini, bağlayıcıları, bəzi şəxs əvəzlilik və zərfləri vurğusuz hesab edir və belə fikir irəli sürürlər ki, ayrılıqda onlar leksik və ya qrammatik məna daşısada, ritmik qrup əmələ gətirə bilmir. Bu kimi sözlər özündən əvvəki və ya sonrakı sözlərlə bir vurğu altında tələffüz edilir və bir ritmik qrup yaradır. Şifahi fransız dilini yazılı fransız dilindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də intonasiyaadır. Yazıda bu, durğu işarələri ilə göstərilirsə, şifahi nitqdə səs tonunun enib-qalxması ilə ifadə edilir. Nitqin üzvlənməsində intonasiyanın rolu mühümdür və fonetik baxımından intonasiyanın variativliyi məhz vurğulu heca ilə bağlıdır, çünki ton dəyişikliyi vurğulu hecəda səsin uca, gərgin və uzun tələffüzünə uyğun baş verir. P.Leon göstərir ki, vurğu intonasiya ilə birlikdə eynifunksiya daşıyır, hər ikisi ifadənin semantik və ya linqvistik baxımından təşkilinə xidmət edir [6, 12; 40]. Fransız dilində vurğunun yeri sabitdir və demarkativ funksiya daşıyır. Məsələn, *“Le portail est ouvert”* və *“Le portail est tout vert”* cümlələri müxtəlif yazılışa malik olsalar da, dinləyici onların mənasını intonasiya və vurğu vasitəsilə ritmik qrupa bölünməsindən asılı olaraq anlaya bilər.

Funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələri vurğu və intonasiyanın əsas aspektlərini fərqləndirməyə cəhd etmişlər. Onlar belə hesab edir ki, vurğu ritmik qrup səviyyəsində sərhədləndirici rolə malikdirsə, intonasiya cümlə daxilində ritmik qrupların, paraqraf daxilində isə cümlələrin bir-birindən asılılığını təşkil edir. Ən kiçik intonasiya vahidi bir ritmik qrup hesab edilir və bu intonem adlandırılır.

Şifahi fransız dilində intonasiyanın fonoloji rolu qrammatik əlamət olmayan cümlələri fərqləndirməkdir. Məsələn, *“Tu viens”*. - enən tonla nəqli cümləni, *“Tu viens?”* - qalxan tonla sual cümləsindən fərqləndirir və səs tonunun enməsi və qalxması ilə təsdiq cümlə sual cümləsi ilə oppozisiya yaradır. Sual intonasiyası ilə tələffüz edilən *“Tu viens?”* cümləsi qrammatik baxımdan *“Est-ce que tu viens?”* cümləsi ilə eyni funksiya daşıyır.

Vurğu və intonasiya şifahi fransız dilində nitqin üzvlənməsində başlıca rol oynadığı qədər, sözlərin bir-birinə bağlılığında fonetik hadisələrin də o qədər rolu vardır. Belə fonetik hadisələrdən biri anşenman hadisəsidir. Fonetistlər bu hadisəni şifahi nitqdə bir-birinin ardınca gələn sözləri bağlayan hadisə hesab edirlər. Anşenman bir-birinə bağlanan sözlərdən birinin tələffüz edilənsamitlə, digəri saitlə başlayarkən baş verir. Belə anşenman samitli anşenman adlanır. Saitli anşenman isə ardıcıl gələn saitlərin səs axını kəsilmədən tələffüz ediməsidir. Məsələn, *“Il a eu un grand succès”* ifadəsində

[a-y- D] saitləri ardıcıl olaraq səs axını kəsilmədən tələffüz edilir və heca saxlanılır. Saitli anşenman saitin yarım samitə çevrilmə hadisəsindən artikulyator keçid olması ilə, yəni bir artikulyasiya məxrəcindən digərinə cəld keçilməsi ilə fərqləndirilməlidir. Anşenman zamanı artikulyasiya aydınlığı və ardıcıl tələffüz edilən saitlərin heca əmələgətirmə xüsusiyyəti saxlanılır və davamlı səs təəssüratı yaranır. Lakin bir artikulyasiyadan digərinə keçid zamanı yarım-samit sonrakı saitlə bir hecada tələffüz edilir. Məsələn, “*Ça y est*” və “*Il fuit*” ifadələrini müqayisə edək. Birinci nümunədə [i], və [è], saitləri ayrı-ayrılıqda heca yaradırsa, ikinci nümunədə [V] yarım-samiti [i] saiti ilə bir heca əmələ gətirir. Saitli anşenmana həm ritmik qruplar arasında, həm də söz daxilində rast gəlmək olar: Un vent violent a abimé un bâtiment en construction. Burada üç ritmik qrup arasında və sonuncu ritmik qrup daxilində saitli anşenman edilir. “*Océan, Béatrice*” sözlərində isə söz daxilində [e], [B], və [e], [a], arasında saitli anşenman edilmişdir.

Samitli anşenman sözlərin heca quruluşunun dəyişilməsinə səbəb olur. Yəni, sözün tələffüz edilən son samiti sonrakı sözün başlanğıc saiti ilə bir heca əmələ gətirdiyinə görə qapalı heca açıq hecaya çevrilir: “*avec une amie*” söz qrupunda [k], samiti [y] saiti və [n] samiti [a] saiti ilə bir heca yaradır və qapalı [è] hecası k samitinin [y] saiti ilə birləşməsi sayəsində açılır. Ona görə də fransız dilini bilməyənlər belə birləşməni bir söz kimi qəbul edir. Samitli anşenman həm ritmik qrup daxilində və iki ritmik qrup arasında edilir.

Şifahi fransız nitqində rast gəlinən fonetik hadisələrindən biri də lyezon hadisəsidir. Samitli anşenmandan (bağlanma) fərqli olaraq lyezon (əla-qə) sözün son tələffüz edilməyən samiti ilə sonrakı sözün saitinin bir hecada birləşməsidir.

Fransız dilində [z,t,n,R,p] samitləri lyezon yaradan samitlər hesab edilir. “s” və “x” hərfləri lyezon zamanı [z] “d” hərfi [t] burun saitlərindən sonra [n] səsləri yaranır. Məsələn, petit pas, petit hamard söz qrupunda son “t” hərfi laldır, çünki birinci halda samitdən əvvəl, ikinci halda isə nəfəsli h qarşısındadır. Lakin “*monpetit ami, un petit homme*” ifadələrində oxunmayan “t” hərfi sonrakı sait və lal h-la birləşir və tələffüz edilir. Samitli anşenmandan fərqli olaraq lyezon zamanı yeni səs yaranır: un grand ami ifadəsində “d” hərfi lyezon nəticəsində [t] səsinə çevrilir. P.Leonun fikrincə, şifahi fransız dilində 50%-ə yaxın mümkün lyezon [z] səsi ilə, 50% faiz isə [n] və [t] səslərinin payına düşür. [R] və [p] ilə lyezona 1% faizdən az təsadüf olunur [6, 13; 152]. Fonetistlərin apardığı araşdırmalar göstərir ki, lyezonun edilməsi danışanın seçdiyi üslubla və ictimai mənşəyi ilə daha çox bağlıdır. Məsələn, siyasətçi nitqini dinləyicilərin nəzərinə çatdırmaq üçün lazımsız lyezon edir: Il faut un président.

Sintaqmatik ardıcılıq qaydasına uyğun olaraq lyezon yalnız ritmik qrup daxilində edilir, başqa sözlə desək, vurğulu hecadan vurğusuz hecaya lyezon edilmir. Ona görə “*Un petit/avec sa sœur//*” ifadəsində iki ritmik qrup və iki vurğu olduğundan *petit* sözündən sonra lyezon edilmir.

Fonetik ədəbiyyatda lyezonun üç növü müəyyən edilir: məcburi lyezon, qadağan edilmiş lyezon və könüllü və ya fakültatif lyezon.

Məcburi lyezonun şifahi nitqdə rolundan danışan P.Leon göstərir ki, lyezonun əvvəlki saitə təsiri yoxdur. Lakin onu da qeyd edir ki, lyezon nəticəsində nadir hallarda burun saıtları burunluluq xüsusiyyətini itirə bilər: “*Moyen Âge*” və ya “*un bon ami*” birləşmələrində olduğu kimi. Lyezon şifahi nitqdə bəzi qrammatik kateqoriyaları fərqləndirməyə xidmət edir:

- [z] samiti ilə edilən lyezon tək və cəm halı: *un ami-des amis; Il arrive-ils arrivent;*

- [t̃] və [d]samitləri qadın cinsini kişi cinsindən fərqləndirir: *certain ami – certaine amie*

Qadağan edilmiş lyezon linqvistik sərhədlənmənin göstəricisidir. Başqa sözlə desək, lyezonun edilməməsi söz qrupları və ya sözlər arasında sərhədi müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Məsələn, “*Et# alors?*” ifadəsində lyezonun olmaması kontaktda olan [e] saitindən [a] saitinə səs kəsilmədən maneəsiz keçməyə və intonasıyanın dəyişməsinə səbəb olur.

Qadağan edilmiş lyezon çox nadir hallarda fərqləndirici rol oynayır. Məsələn: isim – *savant# aveugle*, sifət- *savant aveugle; des#héros – des zéros*. Bəzi omofon sözlərin fərqləndirilməsində də nəfəsli h-ın olması lyezonun qarşısının alınmasından irəli gəlir: *le#hêtre- l’être, les#hunes- les unes və s.*

Fakültatif lyezon iki söz və ya söz qrupları arasında bağlantının zəif olmasının nəticəsi hesab edilir [6, 13; 159]. P.Leona görə, lyezon vurğusuz təkhecalı sözlərlə və sintaqmatik əlaqə qaydası ilə bağlanan sözlərdə məcburidirsə, fakültatif lyezon iki hecalı və əlavə vurğu daşıyan sözlər arasında mümkündür: *en effet, six enfants; devant⊥ une maison, depuis ⊥un an.*

Fakültatif lyezonun daha çox danışq üslubu ilə bağlı olmasını bütün dilçilər qəbul edirlər. Aparılan müşahidələr göstərir ki, adi gündəlik danışq üslubunda fakültatif lyezon rast gəlinmədiyi halda, natiqlərin nitqində, şeir deyərəkən bu lyezondan istifadə olunur. Ona görə də fakültatif lyezon stilistik xüsusiyyət hesab edilir [1,131].

Nəzəri ədəbiyyatın təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, şifahi fransız nitqinin fonetik xüsusiyyətlərinin fransız dilinin xarici dil kimi öyrədilməsində tədrisə daxil edilməsi vacibdir və əhəmiyyətlidir. Əvvələn ona görə ki, yuxarıda bəz etdiyimiz fonetik xüsusiyyətlər Azərbaycan dilinə yaddır. Digər

tərəfdən isə müasir dövrdə tərtib edilən dərsliklər kommunikativ yanaşmaya söykəndiyindən həmin xüsusiyyətlərə ötəri toxunulur və ya çox az yer verilir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Cécile Champagne Muzar, Johannes S.Bourdages. Le point sur la phonétique, 1993.
2. Grammon M. Traité de phonétique, 1933.
3. Kaneman-Pougatch et Pedoya-Guïmbretière. Plaisir des sons, 1989.
4. Lucie Charliac et d'autres, Phonétique progressive du français, 2004.
5. Pagniez-Delbart. A l'écoute des sons, 1990.
6. Léon P. Phonétisme et prononciation du français, 1992.
7. İsmailov B.B. Amirbékov O.A. Phonétique française. Bakı: Nurlan, 2014.
8. İsmayilov B.B. Fransız dilinin fonetikasına giriş kursu. Bakı: Nurlan, 2015.

Rafıga Isayeva

Summary

Main Phonetic Peculiarities of Oral French Language

This article deals with the main phonetic features of oral French. So, trends in verbal speeches in the frame of segment units are investigated. This article is about supersegment units that focus on scientific research conducted by various fonetics, as intonation and stress on phonetic phenomena that play a key role in the formation of verbal speeches and draw conclusion from language facts. It also includes, phonetic phenomena typical for verbal French. The reaserch shows the importance of phonetic features typical to the oral language of the French language in the teaching of French as a foreign language and the importance of their inclusion in teaching.

Рафига Исаева

Резюме

Основные фонетические особенности устного французского языка.

В данной статье речь идёт об основных фонетических особенностях устной французской речи. Автор статьи указывает, что устный французский язык заметно отличается от его письменного варианта. В статье привлекаются к исследованию различные особенности устного французского языка со ссылкой на научные работы и позиции французских специалистов в данной области.

Рассмотренный материал приводит к заключению о важности акцентирования фонетических особенностей в преподавании французского языка как иностранного.

Rəyçi: fil.f.d., dos.T.Cəlilova